

घटक १ मधील वाढीव भाग

१.२ क्रिप्टोकरन्सी (Crypto currency Mining and Futures)

क्रिप्टोकरन्सी निर्मितीचा इतिहास-

क्रिप्टोकरन्सी ही संकल्पना २००९ मध्ये अमेरिकेमध्ये आर्थिक समस्या निर्माण झाल्यानंतर पैशातील चलनामध्ये मूल्य स्थिर ठेवण्यासाठी व त्या पैशावर सरकार ऐवजी स्वतःकडे नियंत्रण असावे या संकल्पनेतून २००९ मध्ये पहिली क्रिप्टोकरन्सी ही बिटकॉइन स्वरूपात उदयास आली. क्रिप्टोकरन्सी हा शब्द क्रिप्टो आणि करन्सी या दोन शब्दापासून तयार झाला आहे याचा अर्थ गुप्त पैसा होय किंवा आभासी चलन असेही म्हणतात

क्रिप्टोकरन्सी हा शब्द दोन शब्दापासून तयार झालेला शब्द आहे. क्रिप्टो म्हणजे गुप्त आणि करन्सी म्हणजे पैसा. म्हणजेच क्रिप्टोकरन्सी म्हणजे गुप्त पैसा किंवा अदृश्यचलन होय

क्रिप्टोकरन्सी - अर्थ आणि व्याख्या

१. क्रिप्टोकरन्सी ही एक डिजिटल करन्सी आहे. ज्याला आपण मराठीमध्ये आभासी चलन असेही म्हणतात.
२. क्रिप्टोकरन्सी एकप्रकारे डिजिटल असेट आहे ज्याचे विकेंद्रीत Decentralized यंत्रणेमार्फत व्यवस्थापन केले जाते
३. क्रिप्टोकरन्सीला ग्लोबल मनी असेही म्हणतात
४. क्रिप्टोकरन्सी हे एका नेटवर्कवर आधारित डिजिटल चलन आहे जे मोठ्या संख्येने संगणकांवर विखुरलेले आहे.

क्रिप्टोकरन्सी म्हणजे काय ?

क्रिप्टोकरन्सी कोणत्याही केंद्र सरकारच्या प्राधिकरणाद्वारे नियंत्रित केल्या जात नाहीत, ज्यामुळे ते कोणत्याही सरकारी हस्तक्षेपापासून मुक्त होतात. ब्लॉकचेन तंत्रज्ञानावर आधारित, अनेक क्रिप्टोकरन्सी विकेंद्रित नेटवर्क आहेत.

क्रिप्टोकरन्सी हे एका नेटवर्कवर आधारित डिजिटल चलन आहे जे मोठ्या संख्येने संगणकांवर विखुरलेले आहे. क्रिप्टोकरन्सीची विकेंद्रित प्रणाली पैसे हस्तांतरित करणे जलद आणि स्वस्त करते. अपयशाच्या एका टप्प्यावर ते चुरगळत नाही. किंमतीतील अस्थिरता, गुन्हेगारी कारवायांमध्ये कथित वापर ज्याचा नकाशा तयार करणे सोपे नाही आणि नाण्यांच्या खाणकामासाठी उच्च ऊर्जा वापर ही क्रिप्टोकरन्सी स्वीकारण्यातील काही प्रमुख आव्हाने मानली जातात याशिवाय या नाण्यांना कोणतीही सार्वभौम हमी किंवा मान्यता नाही.

क्रिप्टोकरन्सी मूल्य संचयन किंवा विनिमयासाठी एक माध्यम म्हणून काम करतात. हे सर्व सार्वजनिक खातेवही तंत्रज्ञान प्रकारावर अवलंबून असते ज्याला “ब्लॉकचेन” म्हणतात. हे डेटा रेकॉर्ड करते आणि नेटवर्कद्वारे पाठविलेल्या व्यवहारांचा मागोवा ठेवते. ब्लॉकचेन ही ब्लॉक्सची एक आभासी साखळी आहे ज्यामध्ये प्रत्येक व्यवहार आणि इतर माहितीचा संच असतो. ब्लॉक अपरिवर्तनीय बनतो, म्हणजे ब्लॉकमध्ये साठवलेला डेटा एकदा साखळीत जोडल्यानंतर तो काढला किंवा बदलता येत नाही.

नोड हे योगदानकर्त्यांचे नेटवर्क आहे ज्याद्वारे क्रिप्टोकरन्सी व्यवस्थापित केल्या जातात. नेटवर्कवर, नोड्स विविध भूमिका पार पाडतात, संचयित करण्यापासून व्यवहार डेटा प्रमाणित करण्यापर्यंत. ते संपूर्णपणे नवीन व्यवहार नोंदींचे डेटाबेस आणि प्रमाणीकरण व्यवस्थापित करतात. सर्वात चांगला भाग असा आहे की अयशस्वी होण्याचा एकही बिंदू नाही म्हणजे जर एक नोड तुटला तर त्याचा ब्लॉकचेन लेजरवर कोणता परिणाम होणार नाही.

क्रिप्टोकरन्सी काम कशी करते

क्रिप्टोकरन्सी कि encrypted कोड मध्ये साठवलेला असतो, क्रिप्टो करेंसी एक (block chain technology) धारित एक आभासी मुद्रा म्हणजेच वर्च्युअल डिजिटल करन्सी आहे. जी की (cryptography) क्रिप्टोग्राफी द्वारे सुरक्षित ठेवले जाते. क्रिप्टो करेंसी कम्प्युटर अल्गोरिदमवर आधारित आहे. या करन्सीचे भौतिक अस्तित्व नाही अदृश्य आभासी स्वरूपात अस्तित्व आहे. ती फक्त digit च्या रूपात ऑनलाईन असते. ज्याला आपण साधारण पैशासाठी सारखे हात लावू शकत नाही. घरामध्ये जमा करू शकत नाही. क्रिप्टो करेंसी ची सर्वात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे यावर कोणत्याही सरकारचे, वा कोणत्याही एका देशाचे, संस्थेचे नियंत्रण नाही. म्हणजेच ही करेंसी एक decentralized currency विकेंद्रित करन्सी आहे. ही करन्सी Third party शिवाय वापरू शकतो. ज्याचा उपयोग आपण वस्तू खरेदी विक्री आणि सेवांचा उपभोग करण्यासाठी करू शकतो. क्रिप्टो करेंसी (digital signature) द्वारे व्हेरिफिकेशन केले जाते आणि क्रिप्टोग्राफीद्वारे (cryptography) या सर्व व्यवहाराचे Block chain ठेवले जाते.

काही महत्वाच्या क्रिप्टो करेंसी पुढील प्रमाणे -

१. बिटकॉइन: (Bit coin)

क्रिप्टोकरन्सी नाव घेताच आपल्याला सर्वप्रथम बिटकॉइन आठवते. बिटकॉइन क्रिप्टो करेंसी हे डिजिटल जगासाठी तयार केलेले पहिले जागतिक विकेंद्रित चलन आहे. २००९ बिटकॉइन हे २००९ मध्ये सोर्स सॉफ्टवेयर च्या रूपात जाहीर केले होते. हे एक प्रकारचे डिजिटल चलन आहे, जे इलेक्ट्रॉनिक प्रणालीद्वारे तयार आणि नियंत्रित केले जाते. २००९ मध्ये स्थापित, Bit coin ही पहिली क्रिप्टोकरन्सी होती आणि आजही ती सर्वात सामान्यपणे व्यापार केली जाते. हे चलन सातोशी नाकामोटो यांनी विकसित केले होते - ज्यांची नेमकी ओळख अद्याप अज्ञात आहे अशा व्यक्ती किंवा लोकांच्या गटासाठी हे टोपणनाव असल्याचे मानले जाते.

२. इथेरियम (Ethereum)

२०१५ मध्ये विकसित केलेले, इथेरियम हे स्वतःचे क्रिप्टोकरन्सी असलेले ब्लॉकचेन प्लॅटफॉर्म आहे, ज्याला इथर (ETH) किंवा इथेरियम म्हणतात. बिटकॉइन नंतर ही सर्वात लोकप्रिय क्रिप्टोकरन्सी आहे. Bit coin विकेंद्रित ब्लॉकचेन-आधारित संगणकीय मंच आहे. विटालिक बुटेरिन असे त्याच्या संस्थापकाचे नाव आहे. त्याच्या क्रिप्टोकरन्सी टोकनला मइथरफ असेही म्हणतात

3. Litecoin:-

हे चलन बिटकॉइन सारखेच आहे परंतु अधिक व्यवहारांना अनुमती देण्यासाठी जलद देयके आणि प्रक्रियांसह नवीन नवकल्पना विकसित करण्यासाठी अधिक वेगाने वापरात आहे. एक पीअर-टू-पीअर क्रिप्टोकरन्सी आहे. जे ओपन सोर्स क्रिप्टोग्राफिकल प्लॅटफॉर्मवर आधारित आहे. २०११ मध्ये झाली. Litecoin SHA-२५६ (Secure Hash Algorithm) ऐवजी Script वापरते. हे बिटकॉइनपेक्षा चारपट वेगाने व्यवहार ही करत आहे.

4. तरंग: (Ripple)

Ripple ही एक वितरित खातेवही प्रणाली आहे ज्याची स्थापना २०१२ मध्ये झाली होती. Ripple चा वापर केवळ क्रिप्टोकरन्सीच नव्हे तर विविध प्रकारच्या व्यवहारांचा मागोवा घेण्यासाठी केला जाऊ शकतो. त्यामागील कंपनीने विविध बँका आणि वित्तीय संस्थांसोबत काम केले आहे. बिगर-बिटकॉइन क्रिप्टोकरन्सी मूळपासून वेगळे करण्यासाठी त्यांना एकत्रितपणे "altcoins" म्हणून ओळखले जाते.

5. #5 - डॅश

२०१४ मध्ये लाँच केले गेले आणि ते मास्टर नोड्सच्या सर्वात मोठ्या पीअर-टू-पीअर नेटवर्कपैकी एक बनले आहे. परिणामी, डॅश वापरकर्त्यांना अधिक क्षमता आणि सुरक्षित वातावरण प्रदान करू शकते.

क्रिप्टोकरन्सी ची वैशिष्ट्ये

१. क्रिप्टोकरन्सी अतिशय सुरक्षित आहेत:-

क्रिप्टोकरन्सी क्रिप्टोग्राफी कोडद्वारे सुरक्षित केले जातात आणि सार्वजनिक क्रिप्टोग्राफिक प्रणाली वापरून लॉक केले जातात. प्रत्येक मालकाकडे खाजगी की असते. त्यामुळे, मालकाव्यतिरिक्त कोणीही त्या खाजगी की मध्ये प्रवेश करू शकत नाही. ही खाजगी की तयार करण्यासाठी वापरलेली क्रिप्टोग्राफी इतकी मजबूत आहे की संख्या इतकी प्रचंड आहे की ती मोडणे जवळजवळ अशक्य आहे. त्यामुळे सुरक्षेच्या भीतीशिवाय कोणीही क्रिप्टोकरन्सी वापरू शकतो.

२. क्रिप्टोकरन्सीमधील व्यवहार अपरिवर्तनीय असतात:-

क्रिप्टो करंसीची व्यवहार हे अपरिवर्तनीयता असतात. जसे की तुम्ही बिटकॉइन सारखी क्रिप्टोकरन्सी वापरता तेव्हा, तुम्ही व्यापार होण्यापूर्वी तपासून पाहणे ही आपली जबाबदारी आहे. तुम्ही पुष्टीकरण दिल्यानंतर, व्यवहार सुरू केला जाईल आणि जगातील कोणीही तो व्यवहार रोखू शकणार नाही अगदी स्वतः संस्थापक ही सातोशी नाकामोटो स्वतः (किंवा स्वतःला) म्हणून, क्रिप्टोकरन्सी व्यवहारांना सामोरे जाण्यासाठी, आपण व्यवहाराची पुष्टी करण्यापूर्वी अधिक जबाबदार असणे आवश्यक आहे.

३. परवानगीची गरज नाही:

क्रिप्टोकरन्सी वापरताना तुम्हाला कोणाकडूनही परवानगी घेण्याची गरज नाही. म्हणजे तुम्हाला चलन वापरण्यापासून रोखणारे मध्यस्थ किंवा द्वारपाल नसतील. आपल्याला फक्त विनामूल्य सॉफ्टवेअर स्थापित करणे आणि ते वापरणे आवश्यक आहे. हे विशिष्ट वैशिष्ट्य वापरकर्त्यांना त्यांच्या इच्छेनुसार क्रिप्टोकरन्सी वापरण्याचे बरेच स्वातंत्र्य देते.

४. सुपर-फास्ट:

आणखी एक उत्कृष्ट वैशिष्ट्य म्हणजे ते अति-जलद आहेत. तुम्ही व्यवहार सुरू केल्यास, तो ताबडतोब नेटवर्कमध्ये पकडला जातो आणि दोन मिनिटांत त्याची पुष्टी होते.

५. क्रिप्टोकरन्सी ही चलने विशिष्ट स्थानाची काळजी घेत नाहीत:

क्रिप्टोकरन्सी मालकाच्या भौतिक स्थानाची काळजी घेत नाहीत. त्यामुळे तुम्ही रस्त्यावरील तुमच्या नातेवाईकाला क्रिप्टोकरन्सी पाठवू शकता किंवा दुसऱ्या जगातील मित्राला पाठवू शकता. आणि व्यवहारांना समान वेळ लागेल आणि समान वागणूक दिली जाईल.

६. एखादी व्यक्ती वास्तविक-जगातील ओळख लपवू शकते:

जेव्हा त्यांना त्यांची ओळख ऑनलाइन शेअर करायची असते तेव्हा बरेच लोक मृत्यूला घाबरतात. तथापि, क्रिप्टोकरन्सीच्या बाबतीत, तुम्हाला तुमची वास्तविक-जागतिक ओळख प्रदान करण्याची

आवश्यकता नाही. तुमच्याकडे फक्त ३० वर्णांचा पत्ता असणे आवश्यक आहे. आणि तुम्ही त्यांचे फायदे सहज मिळवू शकाल.

७. क्रिप्टोकरन्सी मध्ये मध्यस्थ नसतात-
८. विनिमय व्यवहार करताना कोणतेही किंमत आकारली जात नाही
९. नजर चुकीने व्यवहार चुकीच्या ठिकाणी किंवा पत्त्यावर झाल्यास तो व्यवहार कोणत्या खात्यावर झाला याची माहिती मिळत नाही
१०. क्रिप्टोकरन्सी चे मूल्य कधीही बदलते
११. क्रिप्टोकरन्सी ची व्यवहार हे फक्त डिजिटल व ऑनलाईन व्यवहारामध्येच करता येतात
१२. क्रिप्टो करेंसी ही भविष्यातील गुंतवणूक म्हणून पाहता येते
१३. क्रिप्टो करन्सी ही कायदेशीर करन्सी नाही पण भविष्यातील पैशांमध्ये होणाऱ्या चढउतार संघर्षासाठी ही गुंतवणूक सुरक्षित ठरू शकते.

References:-

1. The Economics Times News Paper Edition 4th Sept 2023
2. Abhishek Mukherjee (July 24 2023) the future of money is digital- but NZ needs a careful framework to prevent the pitfalls of crypto currency.
3. Banking Awareness Magazine. (2023)
4. RBI Bulletin. (2019)
5. Banking Awareness Magazine. (2023)
6. Ranjan Kolambi (2019) Indian Economy, Bhagirath Publication.
7. Kiran Desle. (2019-20) Indian Economy, Deep Stamb Publication
8. Crypto Currency YouTube Video Lectures.
9. bankersadda.com.

डिजिटल रुपया Digital Rupee

सुभाष गर्ग समितीने ब्लॉक चेन टेक्नॉलॉजी आणि डिजिटल टेक्नॉलॉजी चा वापर करून रिझर्व बँकेने स्वतः डिजिटल चलन निर्माण करण्याची शिफारस केली आहे या शिफारशी मध्ये रुपया या संभाव्य चलनाला ऑफिशियल डिजिटल करन्सी किंवा (सीबीडीसी) सेंट्रल बँक डिजिटल करन्सी असे म्हटले आहे, सुभाष गर्ग समितीच्या शिफारशीनुसार भारत सरकारने १ फेब्रुवारी २०२२ ला जाहीर केलेल्या २०२२-२३ अर्थसंकल्पात रिझर्व बँकेने ब्लॉक चेन व इतर तंत्रज्ञानावर आधारित असलेले डिजिटल E-Rupee चलन किंवा डिजिटल रुपया १ डिसेंबर २०२२ रोजी रिझर्व बँकेने (CBDC) स्वरूपात डिजिटल रुपया प्रथमता सुरुवात केली. भारतात या डिजिटल चलनाला रिझर्व बँकेने पायलट प्रोग्रॅम म्हणून प्रथमता सुरुवात केली आहे.

डिजिटल रुपया अर्थ Meaning of Digital Rupee –

१. भारतात या डिजिटल चलनाला (E Rupee) डिजिटल रुपया असेही म्हणतात
२. डिजिटल रुपया हा पूर्णतः आभासी चलन आहे जे चलन इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात उपलब्ध आहे या डिजिटल चलनातील व्यवहार हे पूर्णपणे ऑनलाईन संगणक प्रणाली द्वारे होत असता.
३. E Rupee म्हणजेच सेंट्रल बँक डिजिटल करन्सी (CBDC) ही देशाच्या अधिकृत चलनाची इलेक्ट्रॉनिक आवृत्ती आहे आणि ती संबंधित देशाच्या मध्यवर्ती बँकेद्वारे जारी केली जाते. भारतात रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया (RBI) ही चलनाची इलेक्ट्रॉनिक आवृत्ती कायदेशीर निविदा प्रसारित करत करते. ज्याला डिजिटल रुपया असेही देखील म्हणतात

E-Rupee / डिजिटल रुपयाची वैशिष्ट्ये –

RBI सेंट्रल बँकेने जारी केलेले सार्वभौम चलन आहे

१. भविष्यात रोख व्यवहारावर येणाऱ्या मर्यादा व वाढता दुरुपयोग यासाठी रिझर्व बँकेने सुरक्षित व्यवहारासाठी डिजिटल रुपयाचा वापर करावा लागणार अशी सूचना केली यानुसार रिझर्व बँकेने १ डिसेंबर २०२२ मध्ये CBDC च्या स्वरूपात डिजिटल रुपया सुरू केला सुरुवातीला हा डिजिटल रुपया काही निवडक शहरांमध्ये सुरू केला जसे मुंबई, बेंगलोर, न्यू दिल्ली, भुवनेश्वर, येथे सुरू केले.
२. डिजिटल रुपयांमध्ये व्यवहारावर सुरू करण्यासाठी आपले ज्या बँकेत खाते आहे ती बँक इ E-Rupee रुपयासाठी एप्लीकेशन तयार करते व ते एप्लीकेशन आपल्या ग्राहकांना सुविधा देतील त्यानुसार E-Rupee रुपयाचे आपणास व्यवहार करता येतात.
३. सर्वसामान्यपणे आपण पेमेंट गेटवे साठी गुगल पे पेटीएम असे अनेक एप्लीकेशन वापरतो व ते पैसे कोठे पाठवतो, कुठून येतात, आपल्या खात्यावर किती रक्कम शिल्लक आहे हे बँकेला समजते पण डिजिटल रुपयांमध्ये आपल्या खात्यामध्ये किती पैसे आहेत व आपण कोणाला पैसे पाठवतो हे

बँकेलाही समजत नाही त्यामुळे आपल्या खात्यावरील ची रक्कम ही पूर्णपणे सुरक्षित राहते म्हणून डिजिटल रुपया हा पूर्णपणे सुरक्षित आहे

४. डिजिटल रुपया तयार करण्यासाठी रिझर्व बँकेने वैशिष्ट्यपूर्ण तंत्रज्ञानाचा वापर केलेला आहे त्यामुळे यामध्ये पूर्णपणे सुरक्षित डिजिटल रुपया राहतो त्याच्यामध्ये कुठलेही धोके नाहीत यासाठी विशिष्ट एप्लीकेशन मार्फतच डिजिटल रुपयाचे व्यवहार करता येतात.
५. डिजिटल रुपयाची व्यवहार करण्यासाठी बँक महत्वाची भूमिका पार पाडते म्हणून बँक ही रुपया किंवा डिजिटल रुपया एप्लीकेशन तयार करून आपल्या ग्राहकांना ही सेवा प्रदान करते त्या ऑप्लिकेशन शिवाय व्यवहार करता येत नाही.
६. आपल्याला डिजिटल व्यवहारामध्ये किंवा रुपयांमध्ये जर देवाण-घेवाण करायचे असल्यास ५० पैसे पेक्षा कमी पैशाचे व्यवहार यामध्ये करता येत नाही ५० पैसे व त्यापेक्षा अधिक किमतीचे व्यवहार या डिजिटल रुपयांमध्ये करता येतात.
७. सर्वसामान्यपणे आपण ऑनलाइन पेमेंट साठी गुगल पे, पेटीएम असे अनेक अॅप वापरतो व ते पैसे कोठे पाठवतो, कुठून येतात, आपल्या खात्यावर किती रक्कम शिल्लक आहे हे बँकेला समजते पण डिजिटल रुपयांमध्ये आपल्या खात्यामध्ये किती पैसे आहेत व आपण कोणाला पैसे पाठवतो हे बँकेलाही समजत नाही त्यामुळे आपल्या खात्यावरील ची रक्कम ही पूर्णपणे सुरक्षित राहते म्हणून डिजिटल रुपया हा पूर्णपणे सुरक्षित आहे.
८. आपणास E-Rupee/ डिजिटल रुपयांमध्ये व्यवहार करायचे असल्यास प्रत्येक डिजिटल नोटेवर रिझर्व बँकेचे अनुक्रमाणिका तयार असते त्यामुळे रिझर्व बँकेकडे कोणत्या नोटीचे व्यवहार किती झाले याची संपूर्ण माहिती ही रिझर्व बँकेकडे असते त्यामुळे डिजिटल रुपयाचे संपूर्ण व्यवहारही RBI नियंत्रित असते. त्यामुळे ही डिजिटल रुपयाही संकल्पना RBI केंद्रित Centralization आहे.
९. आपल्या खात्यावरील जेवढी रक्कम शिल्लक आहे ती रक्कम डिजिटल रुपया एप्लीकेशन मध्ये ठेवावे लागते त्यानंतरच डिजिटल रुपयाचे व्यवहार होतात यासाठी कोणतेही अतिरिक्त किंमत द्यावी लागत नाही.
१०. डिजिटल रुपयाचे व्यवहार हे दिवसाला किंवा दररोज आपण अगणित किंवा कितीही वेळा, कितीही मोठ्या रकमेची व्यवहार करता येतात.
११. डिजिटल रुपयामुळे आपला उत्पादन खर्च व ट्रान्सपोर्ट खर्च कमी येतो त्यामुळे बँकेला होणारा भविष्यातील खर्च कमी झाल्यामुळे हा पैसा आपणाला भारतातील इतर ठिकाणी गुंतवता येतो.

डिजिटल रुपयाचे फायदे

१. पेमेंटचा वेगवान मोड-

डिजिटल रुपया तुमची देयके सध्याच्या माध्यमांपेक्षा अधिक जलद करू शकते जसे की स्वयंचलित क्लिअरिंग हाऊसेस किंवा वायर ट्रान्स्फर जे वित्तीय संस्थांना व्यवहाराची पुष्टी करण्यासाठी काहीदिवस लागतात.

२. स्वस्त जागतिक हस्तांतरण सोपे जाते-

काही वेळा जागतिक व्यवहार खूप महाग होऊ शकतात. एका राष्ट्रातून दुसऱ्या देशात निधी हलवण्यासाठी व्यक्तींना जास्त शुल्क आकारले जाते, विशेषतः जेव्हा त्यात चलन रूपांतरण समाविष्ट असते. व्यवहार किफायतशीर आणि जलद बनवून डिजिटल मालमत्ता या मार्केटमध्ये व्यत्यय आणू शकतात.

३. २४/७ उपलब्धता-

डिजिटल चलनाचे व्यवहार एकाच वेळाने कार्य करतात, म्हणजे दिवसाचे २४ तास आणि आठवड्याचे सातही दिवस. दुसरीकडे, विद्यमान मनी ट्रान्सफरमध्ये आठवड्याच्या शेवटी आणि सामान्य कामकाजाच्या वेळेबाहेर अधिक वेळ लागतो कारण बँका बंद असतात आणि व्यवहारांची पुष्टी करू शकत नाहीत.

४. सुव्यवस्थित सरकारी देयके-

जर सरकारने डिजिटल चलनाची मध्यवर्ती बँक विकसित केली असेल, तर ते प्रीपेड डेबिट कार्ड शोधण्याचा प्रयत्न करण्याऐवजी किंवा त्यांना चेक मेल करण्याऐवजी चाइल्ड बेनिफिट्स आणि फूड स्टॅम्प यांसारखी पेमेंट आणि लोकांना कर परतावा त्वरित पाठवू शकेल.

डिजिटल रुपयाचे तोटे

१. क्रिप्टोची लोकप्रियता ही एक नकारात्मक बाजू आहे. सिडलीच्या फिनटेक आणि ब्लॉकचेन ग्रुपच्या प्रमुख लिल्या टेस्लर यांच्या मते, वेगवेगळ्या ब्लॉकचेनमध्ये, त्यांच्या स्वतःच्या मर्यादांसह अनेक डिजिटल चलने तयार केली जात आहेत.
२. डिजिटल रुपयाची सुरुवात संपूर्ण भारतभर झालेली नाही त्यामुळे अजूनही ग्रामीण भागामध्ये याचे व्यवहार होत नाहीत.
३. काही विशिष्ट प्रकरणांमध्ये कोणती डिजिटल चलने वापरणे योग्य असू शकते हे ठरवण्यासाठी काही विशिष्ट वेळ लागेल. काही मोठ्या प्रमाणात स्वीकारण्यासाठी मोजण्यासाठी डिझाइन केलेले आहेत की नाही हे देखील त्यात समाविष्ट आहे.

४. **खर्चिक व्यवहार-** क्रिप्टो ब्लॉकचेन तंत्रज्ञान वापरते जिथे संगणकांनी व्यवहार प्रमाणित आणि रेकॉर्ड करण्यासाठी जटिल समीकरणे सोडवणे आवश्यक आहे. या बदल्यात मोठ्या प्रमाणात वीज लागते, जितका अधिक व्यवहार तितका खर्च जास्त. तथापि, डिजिटल चलनांच्या मध्यवर्ती बँकेसाठी हे कदाचित अस्तित्वात नसेल कारण जटिल सहमती प्रक्रिया आवश्यक नाहीत आणि CBDC कदाचित त्यावर देखरेख करेल.
५. **स्टिप लर्निंग वक्र-** वापरकर्त्यांच्या बाजूने, डिजिटल चलनांना मूलभूत कार्ये शिकण्यासाठी कामाची आवश्यकता असते जसे की डिजिटल वॉलेट कसे उघडायचे आणि सुरक्षितपणे डिजिटल मालमत्ता कशी साठवायची. डिजिटल चलनांचा व्यापक अवलंब करण्यासाठी, प्रणाली सरलीकृत करणे आवश्यक आहे
६. **सायबर सुरक्षा समस्या-** डिजिटल चलनामुळे लोक सतत सायबर सुरक्षेबद्दल चिंतेत असतात आणि हे पैसे साठवण्याच्या कमी सुरक्षित पद्धतींमुळे त्यांना अनेक धोक्यांचा सामना करावा लागतो. सायबर हल्ले बहुधा वाढत आहेत आणि ते डिजिटल चलन वापरकर्त्यांना आभासी चोरीसह धमकावू शकतात.
७. डिजिटल रुपया हे ॲप्लिकेशन वापरण्यासाठी आपले खाते ज्या बँकेत आहे त्या बँकेने ही सुविधा पुरविली असेलतरच त्याच खात्यावरील डिजिटल व्यवहार आपणास करता येतात एखाद्या बँकेकडे आपले खाते आहे पण ती बँक डिजिटल रुपया एप्लीकेशन जर सुविधा प्रदान करत नसेल तर त्या बँकेत त्या खात्यावरील आपणास व्यवहार करता येणार नाहीत.
८. डिजिटल रुपयांमध्ये किंवा एप्लीकेशन मध्ये आपण आपली खाते रक्कम जमा केल्यास यावर कोणतेही व्याज मिळत नाही.
९. डिजिटल रुपयाची तोटे आपल्याकडे कोणतेही भौतिक स्वरूपात रक्कम शिल्लक असणार नाही.
१०. आपण ज्या भागात राहतो त्या भागामध्ये जर मोबाईलवर नेटवर्क नसेल किंवा इंटरनेट सुद्धा नसेल तर डिजिटल रुपयाची व्यवहार करता येणार नाहीत तसेच जी व्यक्ती स्मार्टफोन वापरत नसेल तर अशा व्यक्ती डिजिटल व्यवहार करू शकणार नाहीत तसेच डिजिटल रुपयापासून अशा व्यक्ती वंचित राहतील.

References:-

1. Hajela T. N., "Money and Banking, International Trade and Public Finance", Shivalal Agrawala and Company, Agra-3.
2. M. C. Vaish (2005) Monetary theory, Vikas Publishing House Pvt Ltd; Sixteenth edition
3. Kiran Desle (2020) Indian Economy, Deep Stamb Publication
4. Mishra and Puri (2019) Indian Economy, Himalaya Publication House

5. S.Chand (2020) Indian Economy Dutt and Sundharam
6. Banking Awareness Magazine. 2023
7. bankersadda.com. (2022)
8. RBI Bulletin 2022-23

घटक १ मधील वाढीव भाग

१.१ इंटरनेट बँकिंग (Internet Banking)

इंटरनेट बँकिंग / नेट बँकिंगचा अर्थ आणि व्याख्या-

“इंटरनेट बँकिंग म्हणजे बँकांनी आधुनिक काळातील माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर करून ग्राहकांना चांगल्या आधुनिक बँकिंगच्या सेवा उपलब्ध करून देणे होय.”

“ऑनलाइन बँकिंगला इंटरनेट बँकिंग किंवा वेब बँकिंग असेही म्हणतात.”

नेट बँकिंग, ऑनलाइन बँकिंग आणि डिजिटल बँकिंग ही ऑनलाइन बँकिंगची इतर नावे आहेत. इंटरनेट बँकिंग यामध्ये संगणक, विविध सॉफ्टवेअर, माहिती तंत्रज्ञान इंटरनेट यांचा पुरेपूर वापर व्यापारी बँका करतात व आपल्या ग्राहकांना थेट बँकेस भेट न देता ही अनेक प्रकारच्या सुविधा व व्यवहार करण्याची मुभा बँक उपलब्ध करून देते, इंटरनेट बँकिंगमुळे ग्राहक आपल्या घरबसल्या किंवा जिथे आहे तिथून आपणास फोनद्वारे किंवा इंटरनेटद्वारे आपल्या बँके बरोबर संपर्क साधू शकतो व आपल्याला हवे असलेले व्यवहार करू शकतो, यामध्ये माहिती तंत्रज्ञानाच्या वापरावर बँक प्रचंड भर देते म्हणून आधुनिक काळात सर्व व्यापारी बँकांनी डिजिटल बँकिंग ही संकल्पना आत्मसात केली आहे व आपल्या ग्राहकांना कमीत कमी वेळेमध्ये जास्तीत जास्त घर बसल्या सेवा प्रदान करते, त्यामुळे इंटरनेट बँकिंग सेवा सहज व सुलभतेने पार पाडल्या जातात व सुरक्षातही प्रदान केली जाते म्हणून आधुनिक काळात इंटरनेट बँकिंग ही संकल्पना आज काळाची गरज बनलेली आहे.

इंटरनेट बँकिंगची वैशिष्ट्ये:-

१. जलद व्यवहार करता येतात -

इंटरनेट बँकिंग सेवा ग्राहकांना त्वरित निधी हस्तांतरित करू देते. या सेवेचा वापर करून, ग्राहकांचा वेळ वाचतो कारण निधी एका खात्यातून दुसऱ्या खात्यात खूप लवकर हस्तांतरित केला जातो. ही एक स्वयंचलित आणि ऑनलाइन सेवा आहे.

वापरकर्त्यांना यापुढे निधी हस्तांतरित करण्यासाठी किंवा त्यांची बिले भरण्यासाठी रांगेत थांबावे लागणार नाही; ते त्यांच्या डिव्हाइसवर ते सहजपणे करू शकतात. त्यांच्या डिव्हाइसच्या मदतीने, ग्राहक त्यांच्या खात्यांमध्ये सहज प्रवेश करू शकतात, वेळेची बचत करू शकतात.

२. व्यवहाराची किंमत कमी करते-

इंटरनेट बँकिंगद्वारे कमी खर्चात आर्थिक व्यवहार करता येतात. याला व्यवहाराची सर्वात स्वस्त पद्धत म्हणून संबोधले जाते. कामाचा ताण कमी झाल्यामुळे मनुष्यबळाची गरज कमी झाली आहे कारण आता अधिकाधिक व्यवहार ऑनलाइन केले जातात. सर्व व्यवहार डिजिटल पद्धतीने नोंदवले जात असल्याने संस्थांमध्ये कागदोपत्री कामही कमी झाले आहे. रेकॉर्ड्स यापुढे मॅन्युअली प्रविष्ट करणे आणि संग्रहित करणे आवश्यक नाही.

३. इंटरनेट बँकिंग २४७ सेवा प्रदान करते-

इंटरनेट बँकिंगचा हा सर्वात महत्त्वाचा पैलू आहे. ऑनलाइन बँकिंग ग्राहकांना त्यांच्या खात्यात कधीही प्रवेश करू देते. ग्राहक कोणत्याही मर्यादेशिवाय कोठूनही आणि कधीही त्यांच्या खात्यांमध्ये सहज प्रवेश करू शकतात. हे वैशिष्ट्य वापरकर्त्यांना भरपूर सोयी प्रदान करते.

४. इंटरनेट बँकिंगमध्ये त्रुटीची शक्यता कमी करते-

इंटरनेट बँकिंगमुळे मानवी चुकांची शक्यता कमी झाली आहे. संपूर्ण व्यवहार प्रक्रियेत मानवाची भूमिका लक्षणीयरीत्या कमी झाली आहे हे आपल्याला माहित आहे. एक पूर्ण स्वयंचलित इंटरनेट बँकिंग प्रणाली डिजिटली रेकॉर्ड केलेले आणि संग्रहित व्यवहार वापरून कार्य करते. हिशोबाच्या पुस्तकातील प्रत्येक नोंदी व्यक्तिचलितपणे सांभाळण्याची गरज नाही. त्यामुळे मानवी चुका होण्याची शक्यता कमी आहे.

५. ग्राहकांमध्ये निष्ठा विकसित करते-

मोठ्या संख्येने विश्वासू ग्राहक विकसित करून बँकांना इंटरनेट बँकिंगचा फायदा होतो. इंटरनेट बँकिंगसह, बँका उत्कृष्ट ग्राहक सेवा प्रदान करण्यास सक्षम आहेत याचा अर्थ ग्राहकांना जलद आणि चांगली सेवा मिळत आहे. बँकिंग वेबसाइटवर असा वापरकर्ता-अनुकूल इंटरफेस प्राप्त करण्यास सक्षम असणे. ग्राहक एकनिष्ठ होण्याची अधिक शक्यता असते कारण ते त्यांच्या बँकांद्वारे प्रदान केलेल्या सेवेबद्दल समाधानी असतात कारण सेवा कधीही, अगदी त्यांच्या स्वतःच्या घरातूनही मिळू शकतात.

६. इंटरनेट बँकिंगमुळे भौगोलिक अडथळे दूर करते-

इंटरनेट बँकिंगमध्ये अंतराचा विचार न करता आता इंटरनेटवरून व्यवहार करता येतील. या पद्धतीद्वारे, व्यवहार करण्याच्या पारंपारिक पद्धतींमध्ये ग्राहकांना भेडसावणारे सर्व अंतराचे अडथळे दूर झाले आहेत. इंटरनेट बँकिंगद्वारे देशांतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर निधीचे त्वरित हस्तांतरण शक्य आहे. सर्व प्रणाली एकमेकांशी ऑनलाइन जोडलेल्या आहेत, ज्यामुळे निधी हस्तांतरण सुलभ होते.

७. ग्राहकांना उत्तम उत्पादकता प्रदान करते-

व्यवसायांची उत्पादकता वाढवण्यात इंटरनेटची भूमिका प्रभावी आहे. एक स्वयंचलित सॉफ्टवेअर प्रणाली संपूर्ण आर्थिक व्यवहार प्रणालीला समर्थन देते. ही प्रणाली निधीच्या व्यवहारांसाठी बनवण्यात आली होती. व्यावसायिक संस्थांवरील कामाचा ताण कमी करण्यासाठी, आम्ही व्यवहार करण्यासाठी लागणारा वेळ कमी केला आहे. त्यांना काहीही मॅन्युअली ठेवण्याची गरज नाही कारण सर्व काही डिजिटल पद्धतीने साठवले जाते ज्यामुळे उत्पादकता वाढते.

८. ऑनलाइन व्यवहारातील पारदर्शकता -

इंटरनेट बँकिंगचा आणखी एक महत्त्वाचा फायदा म्हणजे ते सतत खात्याचे निरीक्षण करण्यास अनुमती देते. तुमच्या खात्यावरील प्रत्येक व्यवहारावर नजर ठेवली जाऊ शकते. आर्थिक व्यवहारातील फसवणुकीचा सहज मागोवा घेतला जाऊ शकतो. तुमच्या बँकिंग क्रियाकलापांमध्ये बदल करण्याचा प्रयत्न करणार्या आणि फसवणूक करणाऱ्या प्रत्येकाची संपूर्ण डिजिटल फूटप्रिंट ते प्रदान करते. पारदर्शकता तुमची खाती सुधारते, ज्यामुळे फसवणूक होण्याची शक्यता कमी होते.

इंटरनेट बँकिंगद्वारे आपणास खालील सेवांचा लाभ घेता येतो

१. डिजिटल बँकिंगचा वापर करून ऑनलाईन बँकिंगसह बिल पेमेंट आणि फंड ट्रान्सफर खूप सोपे आणि जलद होते.
२. तुम्ही तुमच्या खात्याशी लिंक केलेले कर्ज आणि बचत यांचा मागोवा ठेवण्यासाठी आणि तुमच्या आवडीनुसार पेमेंट शेड्यूल करण्यासाठी कधीही तुमची डिजिटल स्टेटमेंट तपासू शकता.
३. आपणास कोणत्याही बँकेशी ऑनलाइन व्यवहार करता येतो .
४. ऑनलाईन पैसे पाठवता येतात.
५. ऑनलाईन मेडिकल क्लेम इन्शुरन्स किंवा विविध इन्शुरन्सचे हप्ते भरता येतात.
६. कोणत्याही व्यापारी बँकेचे नवीन ऑनलाइन आपणाला खाते काढता येते.
७. घरबसल्या आपण भारतातील कोणतीही वस्तू आपण ऑनलाईन खरेदी करू शकतो ऑनलाइन आपण बँकेच्या विविध सेवा खात्यावर पैसे ट्रान्सफर करणे पैसे मागवून घेणे बॅलन्स चेक करणे इत्यादी सुविधा आपण माहिती करून घेऊ शकतो.
८. घरबसल्या आपण कोणतेही प्रवासी सेवेचे विमान, हॉटेल, एसटी, रेल्वे इत्यादी जगभरातील कुठलेही आपण ऑनलाईन बुकिंग करू शकतो.
९. परदेशामध्ये पैसे पाठवू शकतो.
१०. आपण घरबसल्या टॅक्स ऑनलाईन भरू शकतो.

११. इंटरनेटवर या प्रणालीद्वारे, वापरकर्ते कोटूनही इंटरनेटवर आर्थिक व्यवहार करू शकतात. बिले भरणे, निधी हस्तांतरित करणे, नवीन खात्यांसाठी नोंदणी करणे इत्यादी सर्व गोष्टी तुम्ही इंटरनेट बँकिंग वापरून करू शकता
१२. चेक इश्यू हे डिजिटल बँकिंगद्वारे ऑफर केलेल्या गैर-वित्तीय बँकिंग सेवांचे एक उदाहरण आहे.

References:-

1. Hajela T. N., "Money and Banking, International Trade and Public Finance", Shivalal Agrawala and Company, Agra-3.
2. M. C. Vaish (2005) Monetary theory, Vikas Publishing House Pvt Ltd; Sixteenth edition
3. Kiran Desle (2020) Indian Economy, Deep Stamb Publication
4. Mishra and Puri (2019) Indian Economy, Himalaya Publication House
5. S.Chand (2020) Indian Economy Dutt and Sundharam
6. Banking Awareness Magazine. : 2023
7. bankersadda.com.(2022)
8. RBI Bulletin 2022-23

१.४ एम बँकिंग किंवा मोबाईल बँकिंग (Mobil Banking)

अर्थ आणि व्याख्या –

एम- बँकिंग किंवा मोबाईल बँकिंग संगणकाप्रमाणेच सर्व प्रकारची कार्ये करणे करण्याची क्षमता असणारे मोबाईल फोन ज्याला आपण स्मार्टफोन म्हटले आहे

मोबाईल बँकिंग ही मोबाईल डिव्हाइस (सेल फोन, टॅबलेट इ.) वर आर्थिक व्यवहार करण्याची क्रिया आहे.

मोबाईल बँकिंग म्हणजे काय ?

मोबाईल बँकिंग ही मोबाईल डिव्हाइस अशा संयंत्राद्वारे मोबाईल बँकिंग सेवा वापरता येतील Apple कंपनी द्वारे I-Phone उपलब्ध आहे गुगलद्वारे उपलब्ध अँड्रॉइड प्रणाली वापरणारे फोन तसेच ब्लॅकबेरी फोन तसेच बाजारामध्ये विविध कंपन्यांचे असणारे नामवंत मोबाईल फोनचा या कामी वापर करण्यात येत आहे.

मोबाईल बँकिंग सेवा वापरसाठी ग्राहकाकडे स्मार्टफोन, इंटरनेट सुविधा व बँकेने या कामासाठी विकसित केलेले प्रणाली मोबाईलवर असणे आवश्यक आहे. बँकेने ग्राहकास त्यांच्या विनंतीवरून उपलब्ध करून दिलेला ग्राहक अथवा खाते क्रमांक आणि संकेत शब्द (Password) याचा वापर करून ग्राहक मोबाईल बँकिंग सेवेचा लाभ घेऊ शकतो.

स्मार्टफोन अथवा मोबाईलवर इंटरनेट सुविधा उपलब्ध नसणारे ग्राहक ही मोबाईल बँकिंग सेवेचा लाभ घेऊ शकतात अर्थात अशा प्रकारात उपलब्ध असणारे सेवाप्रकार मर्यादित असतात.

मोबाइल बँकिंग – वैशिष्ट्ये –

१. २४ x ७ सेवा-

मोबाईल बँकिंगचा सर्वात प्रमुख फायदा म्हणजे तो तुम्हाला तुमच्या बँक खात्यात कुठूनही, कधीही प्रवेश करू देतो. तुम्ही घरी असाल, तुमच्या ऑफिसमध्ये असाल किंवा जगाच्या दूरच्या कोपऱ्यात सुट्टीवर असाल, तुम्ही तुमच्या बँक खात्यावर २४ x ७ टॅब ठेवू शकता. तुमचे खाते शिल्लक पाहण्यासाठी, मागील व्यवहार तपासण्यासाठी आणि खाते स्टेटमेंट डाउनलोड करण्यासाठी तुम्हाला फक्त एक स्थिर आणि सुरक्षित इंटरनेट कनेक्शनची आवश्यकता आहे.

२. झटपट मनी ट्रान्सफर सुविधा-

NEFT, RTGS, IMPS आणि UPI सारख्या इलेक्ट्रॉनिक फंड ट्रान्सफर सिस्टमद्वारे तुमचे मोबाइल बँकिंग ॲप वापरून निधी हस्तांतरित करणे पूर्वीपेक्षा सोपे आहे. तुम्ही काही बटणांच्या टॅपवर भारतातील आणि परदेशातील बँक खात्यांमध्ये पैसे पाठवू शकता. बँका नाममात्र निधी हस्तांतरण शुल्क आकारतात आणि निधी हस्तांतरणावर सवलत देखील देतात.

३. बिले आणि कर्ज EMI चे वेळेवर पेमेंट करता येते-

एक महत्त्वपूर्ण मोबाइल बँकिंग वैशिष्ट्य म्हणजे तुम्ही तुमच्या मोबाइल बँकिंग ॲप्सद्वारे थेट सर्व प्रकारची पेमेंट करू शकता. उदाहरणार्थ, तुम्ही बिलर्स सेट करू शकता आणि सर्व प्रकारची युटिलिटी बिले भरू शकता. त्याचप्रमाणे, तुम्ही तुमच्या कर्जाच्या EMI ची परतफेड करू शकता, तुमचा मोबाइल आणि DTH डिव्हाइस रिचार्ज करू शकता, तुमच्या क्रेडिट कार्डची देय रक्कम परत करू शकता, इ. तुम्ही आवर्ती पेमेंटसाठी स्थायी सूचना सेट करू शकता आणि देय तारखेपूर्वी बिल पेमेंट स्वयं-सक्षम करू शकता.

४. सुरक्षितपणे गुंतवणूक सुविधा देतात-

बहुतेक बँका त्यांच्या मोबाईल बँकिंग ॲप्सद्वारे तुमची गुंतवणूक व्यवस्थापित करण्यासाठी सुविधा देतात. तुम्ही म्युच्युअल फंडात गुंतवणूक करू शकता, वैद्यकीय आणि आर्थिक आणीबाणीसाठी आकस्मिक निधी तयार करू शकता आणि फिक्स्ड आणि रिकरिंग मुदत ठेव खाती थेट ॲपद्वारे उघडू शकता

५. जलद ग्राहक सेवा-

वेळेची बचत करणाऱ्या मोबाइल बँकिंग फायद्यांमध्ये ग्राहक समर्थनाचा समावेश होतो. बँक प्रतिनिधींशी सल्लामसलत करण्यासाठी तुम्ही ॲप लाँच करू शकता. ग्राहक सेवा विभाग तुमच्या शंका किंवा तक्रारींचे निराकरण करण्याचा आणि त्यांचे त्वरीत निराकरण करण्याचा प्रयत्न करतो.

६. मल्टी-स्टेज सुरक्षा वैशिष्ट्ये सुविधा-

तुमचे खाते तपशील सुरक्षितपणे संग्रहित केले जातील याची खात्री करण्यासाठी मोबाइल बँकिंग ॲप्स सज्ज आहेत. तुमचे ॲप एनक्रिप्ट करण्यासाठी आणि तुमच्या महत्त्वपूर्ण बँकिंग माहितीचे रक्षण करण्यासाठी बँका लॉगिन पासकोड आणि बायोमेट्रिक सुविधा यासारखी मल्टी-स्टेज सुरक्षा वैशिष्ट्ये प्रदान करतात. तुम्ही OTP शिवाय फंड ट्रान्सफर करू शकत नाही आणि तुम्हाला व्यवहार सुरू करताना किंवा पेमेंट मिळाल्यावर एसएमएस अलर्ट देखील मिळतात.

७. USSD आणि SMS वर मोबाईल बँकिंग सेवा

बँकांना माहित आहे की प्रत्येकाला इंटरनेटचा वापर करता येत नाही, आणि म्हणून बँका त्यांच्या ग्राहकांना USSD आणि SMS वर मोबाईल बँकिंग सेवा देतात. ज्या लोकांकडे स्मार्टफोन नाहीत त्यांच्याकडे मोबाइल बँकिंग एसएमएस आणि यूएसएसडी सेवा वापरू शकतात. फक्त चिंतेची बाब अशी आहे की ग्राहकांना एसएमएस बँकिंग सेवा आणि USSD सेवांसाठी योग्य कोडचा लाभ घेण्यासाठी योग्य एसएमएस फॉर्मट आणि नोंदणीकृत मोबाइल नंबर वापरणे आवश्यक आहे.

८. सर्व बँकिंग सेवा आपल्या हातामध्ये

मोबाईल बँकिंगचा मुख्य फायदा म्हणजे जवळपास सर्व बँकिंग सेवा तुमच्या बोटांच्या टोकावर असण्याची सोय. तुमच्या खात्यातील शिल्लक/स्टेटमेंट तपासणे, पैसे ट्रान्सफर करणे, तुमची बिले भरणे हे तुमच्या मोबाईल फोनद्वारे करता येते. अर्थात, बँका उघडल्या असताना व्यवहार पूर्ण केले जाऊ शकतात, परंतु वेळ/दिवसाची पर्वा न करता तुमच्या खात्यातील शिल्लक तपासणे किंवा खाते विवरण मिळवणे यासारख्या अनेक सेवा.

९. मोबाईल बँकिंग वापरणे पूर्णपणे सुरक्षित आहे-

बँक तुम्हाला लॉगिन क्रेडेन्शियल्सचा एक संच देते ज्याचा वापर तुम्ही तुमच्या खात्यात साइन इन करण्यासाठी, क्रेडेन्शियल्समध्ये तुमच्या पसंतीनुसार बदल करण्यासाठी आणि नंतर तुमचे व्यवहार करण्यासाठी करू शकता. तुम्ही तुमची लॉगिन क्रेडेन्शियल्स कुणालाही उघड करू शकत नाही - अगदी बँकेलाही नाही. तुम्ही तुमच्या नोंदणीकृत मोबाईल नंबरवर पाठवलेला वन-टाइम पासवर्ड (OTP) टाकला तरच व्यवहार केले जातील.

एम- बँकिंग / मोबाईल बँकिंग फायदे (Advantage of M-banking):-

१. मोबाईल बँकिंग ही एक जलद सुविधा आहे:- एम- बँकिंग वापरकर्त्यांना विविध आर्थिक क्रियाकलाप करणे खूप सोपे करते. लोकांना त्यांच्या बँक खात्यांमध्ये प्रवेश करण्यासाठी बँकेत जाण्याची आवश्यकता नाही; ते त्यांच्या घरात बसून कधीही व्यवहार करू शकतात.

२. **मोबाईल बँकिंग ही एक जलद सेवा आहे:-** जलद सेवा देणाऱ्या या प्रणालीमुळे लोकांना त्यांचे बिल भरण्यासाठी किंवा पैसे हस्तांतरित करण्यासाठी रांगेत थांबावे लागत नाही. इंटरनेट पेमेंट पर्यायांसह खात्यांमध्ये त्वरित पैसे हस्तांतरण शक्य आहे.
 ३. **अधिक व्याजदर मिळतो:-** ऑनलाइन बँकिंग सेवा त्यांच्या वापरकर्त्यांना उच्च व्याज दर देतात. यामुळे बँकांच्या ऑपरेशनल खर्चात घट झाली आहे, ज्यामुळे त्यांना ग्राहकांच्या ठेवीवर चांगले व्याजदर प्रदान करता आले आहेत.
 ४. **गुणवत्तापूर्ण सेवा मिळतात:-** मोबाईल बँकिंगने ग्राहकांच्या सेवेचा स्तर उंचावला आहे. पेमेंट करण्यासाठी ऑनलाइन बँकिंग वापरणे जलद, सुरक्षित आणि सहज आहे. ई-बँकिंग ॲप्स वापरून, ग्राहक खात्याशी संबंधित सर्व व्यवहारांचा मागोवा ठेवू शकतात.
 ५. **२४ x ७ सुविधा मिळतात:-** ग्राहकांना एम- बँकिंग सेवा चोवीस तास, आठवड्याचे सातही दिवस, दिवसाचे २४ तास उपलब्ध आहेत. ग्राहक कधीही, कोणत्याही ठिकाणाहून बँकिंग सेवा आणि उत्पादनांमध्ये प्रवेश करू शकतात.
 ६. **एकाच वेळी अनेक लाभ घेता येतात :-** हे ग्राहकांना अधिक सहज उपलब्ध असलेल्या वित्तपुरवठ्यात प्रवेश देते. ते एटीएममधून कधीही आणि कोणत्याही ठिकाणाहून सोयीस्करपणे पैसे काढू शकतात.
 ७. **एकाच वेळी अनेक सवलती मिळतात:-** अनेक सवलतींचा लाभ घेण्याची क्षमता हा ऑनलाइन बँकिंग सेवा वापरण्याचा आणखी एक महत्त्वाचा फायदा आहे. क्रेडिट किंवा डेबिट कार्ड स्वीकारणाऱ्या स्टोअरमधील अनेक सवलतीच्या कार्यक्रमांचा लोकांना फायदा होतो. संकटाच्या काळात किंवा कोणत्याही प्रसंगी या कार्डांचा उपयोग करता येतो व वित्तीय संकट दूर करता येतील.
 ८. **पैसे हस्तांतर करणे एकदम सोपे:-** आभासी बँकिंग प्रणाली वर्षातील ३६५ दिवस पैसे हस्तांतरित करणे सोपे करते. तुम्हाला व्यवसायाच्या वेळेत व्यवहार करण्यासाठी स्वतःला मर्यादित ठेवण्याची गरज नाही; तुम्ही निवडता तसे करण्यासाठी तुमच्याकडे २४ तास आहेत.
- पाळत ठेवणे सेवा:** ग्राहकांना त्यांच्या आर्थिक योजना व्यवस्थापित करण्यासाठी आणि त्यांच्या व्यवहारांचा मागोवा ठेवण्यासाठी कोणत्याही वेळी अद्यतनित पासबुकमध्ये प्रवेश असतो.
९. **कमी कालावधीमध्ये अनेक ऑनलाइन बिले भरता येतात:-** ऊर्जा, पाणीपुरवठा, दूरध्वनी आणि इतर सेवांसह कोणत्याही प्रकारचे बिल भरण्याचे वैशिष्ट्य यामुळे, तुम्हाला तुमची बिले भरण्यासाठी रांगेत उभे राहण्याची गरज नाही.
 १०. **आपल्या खात्यावर नेहमी लक्ष राहते:-** ग्राहकांना त्यांच्या आर्थिक योजना व्यवस्थापित करण्यासाठी आणि त्यांच्या व्यवहारांचा मागोवा ठेवण्यासाठी कोणत्याही वेळी अद्यतनित पासबुकमध्ये प्रवेश असतोव आपल्या खात्याची माहिती नेहमी अध्यावत कळते.

मोबाईल बँकिंग तोटे:- (Disadvantage of M-banking):-

१. **ऑनलाइन खाते हॅकर्स हॅक करतात:-** ऑनलाइन हॅकर्सच्या एम- बँकिंग सिस्टमच्या हॅकिंगमुळे अनेक सुरक्षा समस्या निर्माण झाल्या आहेत. पेमेंट करताना ग्राहकांनी त्यांची लॉगिन माहिती गमावल्यास त्यांचे लक्षणीय आर्थिक नुकसान होऊ शकते.
२. **खर्चिक बाब:-** विविध संगणक, सॉफ्टवेअर, हार्डवेअर, मॉडेम आणि इंटरनेट नेटवर्क सेट करण्यासाठी खूप खर्च येतो. ऑनलाइन बँकिंग सेवा सुरू करण्यासाठी बँकिंग व्यवसायांनी लक्षणीय गुंतवणूक करणे आवश्यक आहे.
३. **ग्राहक आणि बँकांमधील थेट संवादाचा अभाव:-** ग्राहक आणि बँकांमधील थेट संवाद हा इंटरनेट बँकिंगमधील एक अडथळा आहे. ग्राहक त्यांच्या वेबसाइटद्वारे बँकांशी ऑनलाइन संवाद साधतात. ग्राहक अधूनमधून बँकेशी अक्षरशः संपर्क करून त्यांच्या समस्या सोडवू शकत नाहीत
४. **ऑनलाइन पेमेंटच्या समस्या:-** बँकिंग सर्व्हर वारंवार डाउन होतात, ज्यामुळे व्यवहार अयशस्वी होतात. ऑनलाइन पेमेंटच्या समस्या ज्या ग्राहकांना येतात त्या गैरसोयीच्या असतात.
५. **प्रशिक्षण आणि विकास:** बँकांनी त्यांच्या कर्मचाऱ्यांना शिकवले पाहिजे जेणेकरून ते ग्राहकांना ऑनलाइन सेवा देऊ शकतील. कुशल आणि प्रशिक्षित कामगार ठेवण्यासाठी लक्षणीय गुंतवणूक आवश्यक आहे.
६. **मोबाईल बँकिंग वापरण्यासाठी दीर्घ प्रक्रिया:-** काही राष्ट्रांमध्ये, सरकारी बँका अर्ज पूर्ण केल्यानंतर ऑनलाइन बँकिंग ऑफर करतात, ज्याला लॉग इन करण्यासाठी सुरक्षा पासवर्डमध्ये प्रवेश देण्याआधी मान्यता दिली जाते. योग्यरित्या लॉग इन करण्यासाठी, एखाद्याने संबंधित बँकिंग डाउनलोड करणे आवश्यक आहे. बँकिंग ॲप आणि सर्व आवश्यक माहिती भरण्यासाठी खूप वेळ लागतो त्यामुळे ही दीर्घ प्रक्रिया ग्राहकांना वाटू लागले आहे.
७. **डिजिटल साक्षर असणे आवश्यक आहे:-** प्रत्येक व्यक्ती डिजिटल साक्षरअसेलच असे नाही, नवशिक्यांसाठी एम- बँकिंग समजून घेणे कठीण होईल; त्यांना ते अवघड वाटू शकते. कारण त्यांना पैसे गमावण्याची काळजी वाटत असल्याने, ग्राहक सामान्यतः वेबसाइट किंवा ॲपवर ऑफर केलेली सर्व वैशिष्ट्ये आणि पर्याय एक्सप्लोर करण्यास नाखूष असतात. तत्काळ मदत न दिल्यास, नवीन क्लायंट सामान्यतः त्याग करतात आणि पारंपारिक बँकिंगकडे परत जातात.

८. **कॅश डिपॉझिट प्लॅटफॉर्म नाही:-** मोबाईल बँकिंग सेवांमध्ये रोख ठेवींसाठी कोणतेही व्यासपीठ नाही. हे सूचित करते की मोबाईल बँकिंग ग्राहकांनी प्लॅटफॉर्म वापरण्याऐवजी रोख जमा करण्यासाठी त्यांच्या स्थानिक बँक शाखांना किंवा स्वयंचलित टेलर मशीन स्थानांना भेट दिली पाहिजे. या सुविधा ई-बँकिंग मध्ये दिसून येत नाहीत.
९. मोबाईल बँकिंग साठी प्रत्येककडे मोबाईल असणे गरजेचे असते सध्या प्रत्येककडे मोबाईल असेलच असे नाही त्यामुळे मोबाईल नसणारे व्यक्ती ई- बँकिंगचा लाभ घेऊ शकत नाही.
१०. मोबाईल बँकिंग साठी प्रत्येक भागामध्ये इंटरनेट सुविधा असणे गरजेचे असते जर इंटरनेट सुविधा नसेल तर या घटकाचा लाभ घेता येत नाही.
११. मोबाईल बँकिंग ग्राहकांच्या मनात आपले पैसे आपोआप कोठे जातात हे कळत नाही त्यामुळे असुरक्षितता नेहमी मनात राहते त्यामुळे बऱ्यापैकी ग्राहक सावधतेने ई-बँकिंगचा वापर करत आहे किंवा काही प्रसंगी याचा वापर करत नाही आज भारतामध्ये आर्थिक गुन्हे शाखेमध्ये सायबर गुन्ह्यांमध्ये बँकिंगची गुन्हे आज वाढलेली दिसून येत आहेत तसेच अनेक व्यक्तींची किंवा बँकांची खाते हॅकर्स आपल्या ताब्यात घेऊन त्या खात्यावरील पैसे आपल्या खात्यामध्ये घेत आहे आणि याचा पत्ता कोणालाही लागत नाही त्यामुळे आपल्या आयुष्याची जमापुंजी अचानक कुठल्या खात्यावर जाते हे कळत नाही त्यामुळे ई-बँकिंगमुळे आज ग्राहकांच्या मनामध्ये असंतोष पसरत आहे.

मोबाईल बँकिंग सेवांचे प्रकार-

एम-बँकिंग बँकांना ग्राहकांना विविध प्रकारच्या वित्तीय सेवा ऑफर करण्याची परवानगी देते. खात्याची माहिती मिळवण्यापासून ते व्यवहार, गुंतवणूक, कर्ज वापरण्यापर्यंत आणि समर्थन सेवा, m-बँकिंगने पारंपारिकपणे बँकेच्या प्रतिनिधीची मदत आवश्यक असलेल्या सर्व भूमिका स्वीकारल्या आहेत.

१. एसएमएसवर मोबाइल बँकिंग (एसएमएस बँकिंग म्हणूनही ओळखले जाते)
२. वायरलेस ऍप्लिकेशन प्रोटोकॉल (WAP) वर मोबाईल बँकिंग
३. अनस्ट्रक्चर्ड सप्लिमेंटरी सर्व्हिस डेटा (USSD) वर मोबाइल बँकिंग

मोबाईल बँकिंग मध्ये खालील सेवांचा समावेश होतो-

१. एक मोबाईल ॲप आधारित बँकिंग सेवाप्रणाली बँकेद्वारा दिल्या जाणाऱ्या बहुतांशी सेवा सदर माध्यमातून द्वारे बँक ग्राहकाला आज उपलब्ध आहेत.
२. इंटरनेट मोबाईल बँकिंग - बँकेच्या मोबाईल साठी विकसित संकेतस्थळ वापराने हे वापरता येते
३. मोबाईल मनी- ग्राहकाच्या मोबाईल सेवा पुरवठ्याद्वारे व बँकाद्वारा संयुक्तरीत्या उपलब्ध सेवा जिथे ग्राहकाच्या मोबाईल बॅलन्सचा वापर व्यवहारासाठी होतो

४. तत्काळ रक्कम भरणे सेवा (IMPS)
५. मोबाईल संदेश आधारित बँकिंग.
६. भारतीय राष्ट्रीय योगदान निर्माण द्वारे उपलब्ध *९९# ह्या सेवा.
७. तुमच्या खात्यातील शिल्लक/स्टेटमेंट तपासणे, पैसे ट्रान्सफर करणे, तुमची बिले भरणे हे तुमच्या मोबाईल फोनद्वारे करता येते.
८. मोबाईल बँकिंग सेवांचा लाभ घेण्यासाठी कोणतेही अतिरिक्त शुल्क भरण्याची गरज नाही

Reverences:-

1. Hajela T. N., "Money and Banking, International Trade and Public Finance", Shivalal Agrawala and Company, Agra-3.
2. M. C. Vaish (2005) Monetary theory, Vikas Publishing House Pvt Ltd; Sixteenth edition
3. Kiran Desle (2020) Indian Economy, Deep Stamb Publication
4. Mishra and Puri (2019) Indian Economy, Himalaya Publication House
5. 4. S.Chand (2020) Indian Economy Dutt and Sundharam
6. Banking Awareness Magazine. : 2023
7. bankersadda.com.(2022)
8. RBI Bulletin 2022-23

घटक ४ मधील वाढीव भाग

४.३ मालमत्ता पुनर्रचना कंपनी [Asset Reconstruction Companies (ARC)]

संकल्पना व अर्थ

मालमत्ता पुनर्रचना कंपनी ही एक विशेष वित्तीय संस्था आहे जी बँक आणि वित्तीय संस्थांकडून एनपीए किंवा खराब मालमत्ता खरेदी करते जेणेकरून नंतरचे त्यांचे ताळेबंद पूर्ण करू शकतील. किंवा मालमत्ता पुनर्रचना कंपनी बँकांकडून बुडीत कर्जे खरेदी करण्याच्या व्यवसाय करतील.

केंद्रीय अर्थसंकल्प २०२१-२२ मध्ये, वित्तमंत्री निर्मला सीतारामन यांनी मालमत्ता पुनर्रचना कंपनी स्थापनेची घोषणा केली. आर्थिक संकटात असलेल्या किंवा तणावग्रस्त बँकांच्या नॉन-परफॉर्मिंग असेट्स (NPAs) ची काळजी घेण्यासाठी भारतातील पुनर्रचना कंपन्या प्रस्तावित केल्याप्रमाणे असतील, तसेच भारतातील ARCs सरकारी मालकीच्या आणि खाजगी क्षेत्रातील बँकांद्वारे स्थापित केले जातील. तसेच सरकारकडून समभाग खरेदीसाठी बँकांसाठी कोणतेही योगदान असणार नाही.

मालमत्ता पुनर्रचना कंपनी स्थापनेची पार्श्वभूमी-

- आशियाई आर्थिक संकटाच्या वेळी, भारताची अनुत्पादित मालमत्ता तब्बल १४.४ इतकी होती टक्के याच संदर्भात नरसिंहम समितीने (१९९८) स्थापना करण्याची शिफारस केली होती विशेषतः बँका आणि वित्तीय संस्थांकडून एनपीए खरेदी करण्यासाठी (ARC) मालमत्ता पुनर्रचना कंपनी स्थापना करावी.
- आर्थिक मालमत्तेचे सिक्युरिटायझेशन आणि पुनर्रचना आणि अंमलबजावणी सिक्युरिटी इंटरेस्ट (SARFAESI) कायदा, २००२ डिसेंबर २००२ मध्ये लागू करण्यात आला ज्यामध्ये भारतात ARC स्थापन करण्यासाठी कायदेशीर आधार देण्यात आला आहे.
- मालमत्ता पुनर्रचना कंपन्या किंवा ARC RBI अंतर्गत नोंदणीकृत आहेत हे बँकेला तिची ताळेबंद साफ करण्यास आणि सामान्य बँकिंग क्रियाकलापांमध्ये लक्ष केंद्रित करण्यास मदत करेल.

- ARCस बँकेच्या कर्जाचा एक भाग घेतात जे नॉन-परफॉर्मिंग मालमत्ता म्हणून ओळखले जाण्यास पात्र आहेत अशा प्रकारे एआरसी मालमत्ता पुनर्बांधणीच्या व्यवसायात गुंतलेले आहेत किंवा सिक््युरिटायझेशन किंवा दोन्ही (ARC) केवळ सुरक्षित कर्जे घेऊ शकते ज्यांना नॉन-परफॉर्मिंग (NPA) म्हणून वर्गीकृत केले गेले आहे.
- भारतातील काही विद्यमान ARC, ज्यांचे नियंत्रण रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाद्वारे केले जाते आहे त्या पुढील प्रमाणे आहेत-

१. मालमत्ता पुनर्चना कंपनी (इंडिया) लिमिटेड (ARCIL)
२. ASREC (इंडिया) लिमिटेड
३. रिलायन्स असेट रिकन्स्ट्रक्शन कंपनी लिमिटेड
४. इंडिया SME मालमत्ता पुनर्चना कंपनी लिमिटेड (ISARC)
५. आंतरराष्ट्रीय मालमत्ता पुनर्चना कंपनी प्रायव्हेट लिमिटेड; आणि अधिक

केंद्रीय अर्थसंकल्प २०२१-२२ मध्ये मालमत्ता पुनर्चना कंपनी संदर्भात - प्रमुख मुद्दे -

- भारतीय सावकारांची बुडीत कर्जे काही वर्षांत वाढली आहेत तसेच बँकांमधील एकूण बुडीत कर्जे सप्टेंबर २०२१ पर्यंत १३.५% पर्यंत वाढू शकते (२०२१-२२ या दोन दशकांमध्ये सर्वात वाईट होती परिस्थिती होती (१४.८%). अशा प्रकारे, ARCस मालमत्ता व्यवस्थापन कंपनी (AMC) स्थापन करून ही वाढ नियंत्रित करू शकतात. जे खराब मालमत्तेचे व्यवस्थापन आणि विक्री करेल.
- बँक खराब एनपीए एखाद्या संस्थेकडे हस्तांतरित करेल (मालमत्ता व्यवस्थापन किंवा मालमत्ता पुनर्चना कंपनी) आणि मालमत्तेची पर्यायी गुंतवणूक निधी (AIF) कडे विल्हेवाट लावण्यास मदत करेल.
- ते मुळात सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांमधील बुडीत कर्जे घेतील आणि त्यांचे व्यवस्थापन करतील पुनर्प्राप्ती
- २०२० पर्यंत, रु. ची वाढीव किंवा ताणलेली मालमत्ता. अंदाजे ७० मोठ्यांखात्यामध्ये २-२.५ लाख कोटी रु. अनिर्णित राहिले आहेत.

मालमत्ता पुनर्चना कंपन्यांसाठी भांडवलाची गरज-

२०१६ मध्ये SARFAESI कायद्यात केलेल्या दुरुस्तीनुसार, ARC कडे किमान (NET) निव्वळ मालकीचा निधी रु. २ कोटी असणे आवश्यक आहे. हे नंतर १०० कोटी रुपये करण्यात आले. एआरसीची देखभाल देखील करावी लागेल त्यांच्या जोखीम-भारित मालमत्तेच्या १५% भांडवली पर्याप्तता प्रमाण असणे आवश्यक आहे.

ARC ची कार्यपद्धती -

बँका (NET) निव्वळ बुक व्हॅल्यूनुसार तणावग्रस्त मालमत्ता ARC कडे हस्तांतरित करतील. त्या बदल्यात बँकेला खराब कर्जाच्या रकमेवर १५% रोख आणि ८५% सुरक्षा पावत्या मालमत्ता व्यवस्थापन कंपनी कडून मिळतील.

भारतात नवीन ARC ची गरज काआहे?

सध्या भारतात अनेक मालमत्ता पुनर्रचना कंपन्यांकडे (ARC) कंपन्याकडे व्यापारी बँकांना मदत करण्यासाठी अपुरे भांडवल आहे त्यामुळे अनेक व्यापारी बँकांची सरकारकडे मागणी होत आहे. वाढता NPA मुळे होणारे नुकसान कमी करण्यासाठी व्यापारी बँका सरकारकडे कर्ज माफ करावे व मालमत्ता पुनर्रचना कंपनी कायद्यामध्ये बदल करावे अशी मागणी करत आहेत, जर असे केल्यास बँकांच्या प्रगतीमध्ये अडथळे येणार नाही तसेच आर्थिक संकटात सापडलेल्या बँकांना ARC कडून मदत झाल्यास बँकेच्या ताळेबंदामध्ये सुधारणा होईल व जोखीम मालमत्ताचे स्वरूप कमी होईल बँकिंगक्षेत्रामध्ये नवचैतन्य निर्माण होईल आणि देशाच्या आर्थिक स्थितीला फायदा होऊ शकतो यासाठी भारतात नवीन ARC ची गरज आहे.

SARFAESI सरफेसी कायदा काय आहे?

आर्थिक मालमत्तेचे सिक्युरिटायझेशन आणि पुनर्रचना आणि सुरक्षा व्याज कायद्याची अंमलबजावणी २००२. SARFAESI, हा कायदा मुदत बाह्य किंवा खराब कर्जे प्रभावीपणे वसूल करण्यासाठी आहे जो बँकांना आणि इतर वित्तीय संस्था परवानगी देतो. या कायद्याचा उपयोग नॉन-परफॉर्मिंग असेट्स (एनपीए) च्या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी वेगवेगळ्या प्रक्रीया माध्यमातून केला जाऊ शकतो. मुळात, SARFAESI हा कायदा देखील वित्तीय संस्थांना 'जप्ती थांबवण्याचा' अधिकार देतो.)

References:-

1. Dr. Kiran Desle (2019-20) Indian Economy, Dip-sthamb Publication.
2. <https://www.economicdiscussion.net>
3. RBI. Bulletin.2022
4. Banking Awareness (2022.23) banking Adda Publication
5. केंद्रीय अर्थसंकल्प २०२१-२२.
6. rarcl.com.2023

४.४ भारतीय बँकिंग विलीनीकरण अर्थ आणि स्वरूप:– (Consolidation in Indian banking meaning and forms)

भारतात प्रामुख्याने सार्वजनिक क्षेत्रातील व्यापारी बँकांच्या बाबतीत बँक विलनीकरण हा एक परवलीचा शब्द बनला आहे. भारतात बँकिंग रेग्युलेशन ॲक्ट, १९४९ मध्ये बँक एकत्रीकरण प्रक्रिया मांडण्यात आली आहे. कोणतीही दोन सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकिंग संस्था विलीनीकरणाची चर्चा सुरू करू शकतात, परंतु विलीनीकरणाची योजना, सरकारने (RBI) केंद्रीय मध्यवर्ती बँकेशी सल्लामसलत करून अंतिम मान्यतेसाठी संसदेत ठेवली पाहिजे आणि संसदेने अंतिम मान्यता दिल्यानंतरच बँकेची विलीनीकरणाची प्रक्रिया करता येते.

इंदिरा गांधी सरकारच्या काळात बँकांची सार्वजनिक मालमत्तेचे देशाच्या विकासासाठी उपयोग व्हावा यासाठी १९६९ ला १४ बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले व १९८० ला सहा बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले.

१ एप्रिल २०२० पासून सार्वजनिक क्षेत्रातील दहा बँकांचे विलीनीकरण करून ४ बँका झाल्या आहेत. बँकिंग क्षेत्रातील हे सर्वात मोठे विलीनीकरण आहे. विलीनीकरणाच्या परिणामानंतर, विलीनीकरण करणाऱ्या बँकांचे ग्राहक आता ज्या बँकेत विलीन झाले आहेत ते ग्राहक मानले जातील. सार्वजनिक क्षेत्रातील १२ बँकांपैकी सहा बँका स्वतंत्रपणे काम करत आहेत. इंडियन ओव्हरसीज बँक, यूको बँक, सेंट्रल बँक ऑफ इंडिया, बँक ऑफ महाराष्ट्र आणि बँक ऑफ इंडिया अशी त्यांची नावे आहेत.

बँकिंग विलीनीकरण अर्थ:–

१. जेव्हा दोन बँका एक बँक बनण्यासाठी त्यांची मालमत्ता आणि दायित्वे एकत्र करतात, तेव्हा विशिष्ट परिस्थितीला बँक विलीनीकरण म्हणून ओळखले जाते.
२. असक्षम बँकेचे सक्षम बँकेमध्ये बँकेत विलीनीकरण करणे किंवा त्या बँकेचे काम दुसऱ्या बँकेने पाहणे म्हणजे विलीनीकरण होय.
३. दोन किंवा अधिक बँकांनी त्यांची मालमत्ता व दायित्वे यांचे एकत्र करून करून किंवा एक बँक म्हणून कार्य करणे किंवा बँक व्यवसाय म्हणून कार्य करणे म्हणजे विलीनीकरण होय.

विलीनीकरणाचा उद्देश:–

विलीनीकरणाचा एकमेव उद्देश कमकुवत बँकांना जामीन देणे आणि ग्राहकांच्या हिताचे रक्षण करणे हा आहे.

बँक विलनीकरण स्वरूप आणि प्रकार: –

देशातील बँकिंग क्षेत्र आधुनिक व डिजिटल करण्यासंदर्भात (१९९१) नरसिंह समितीने बँकिंग क्षेत्रात सुधारणा करण्यासाठी अशा अनेक उपाययोजना सुचवलेले आहेत व त्या अनुषंगाने बँकांचे विलनीकरणनाचे स्वरूप आपण थोडक्यात पाहणार आहोत.

व्यवसायाचा प्रकार, व्यवसायाची आर्थिक कुवत तसेच व्यवसायाचा आकार यांच्या आधारावर विलीनीकरणाचे अनेक प्रकार पडतात विलीनीकरणाचे प्रकार पाहण्याआधी याचा अर्थाने वापरल्या जाणाऱ्या काही संज्ञा आपण समजावून घ्याव्या लागतील.

A. एक व्यवसायाचा ताबा संपादन करणे:- (Business Acquisition)

व्यवसाय संपादन करणे म्हणजे एका व्यवसायाद्वारे दुसऱ्या व्यवसायाची मालमत्ता अधिक व्यवस्थापनावर नियंत्रण प्राप्त करणे होय, सदर प्रकारात व्यवसायाची कायदेशीर स्वतंत्र अस्तित्व कायम राहते मात्र संपादित झालेल्या व्यवसायाच्या नियंत्रकात बदल होतो उदाहरणार्थ जीवन विमा निगमने आयडीबीआय बँकेचे केलेले संपादन या प्रकारात येते.

B. व्यवसाय अधिग्रहण करणे:- (Business Takeover)

व्यवसाय ताबा संपादन हे ताब्यात घेतल्या जाणाऱ्या व्यवसायाची इच्छा नसताना बळजबरीने होते तेव्हा त्यास व्यवसाय अधिकरण म्हणतात.

C. व्यवसायाचे एकत्रीकरण करणे:- (Business Mergers)

दोन किंवा अधिक व्यवसायांच्या एकत्रीकरणातून नव्या व्यवसायाची निर्मिती होऊन त्याद्वारे जुन्या व्यवसायाचे अस्तित्व संपुष्टात येत असल्यास त्यास व्यवसाय एकत्रीकरण म्हणतात या संज्ञेला एकत्र करणाद्वारे झालेली विलीनीकरण असे म्हणतात उदाहरणार्थ आयडीएफसी बँक व कॅपिटल फर्स्ट यांची एकत्रीकरण व त्यातून निर्माण झालेली आयडीएफसी फर्स्ट ही बँक या प्रकारात मोडते.

D. व्यवसाय विलीनीकरण :-

जेव्हा दोन किंवा अधिक व्यवसायांच्या मालमत्ता व दायित्व एका अस्तित्वात राहणाऱ्या व्यवसायात विलीन होतात आणि विलीन होणाऱ्या व्यवसायाचे अस्तित्व संपुष्टात येते त्यास व्यवसाय विलीनीकरण म्हणतात उदाहरणार्थ सध्या देना बँकेचे बँक ऑफ बडोदा मध्ये झालेली विलीनीकरण होय.

बँक विलीनीकरणाचे प्रकार:-

१. अनुलंब विलीनीकरण करणे Vertical Merger :-

अनुलंब विलीनीकरण म्हणजे एकाच अंतिम वस्तू अथवा सेवेच्या उत्पादनासाठी लागणाऱ्या वस्तू अथवा सेवेचे उत्पादन करणाऱ्या दोन किंवा अधिक व्यवसायांमधील विलीनीकरणास अनुलंब विलीनीकरण असे म्हणतात.

२. क्षितिज विलनीकरण Horizontal Merger:-

क्षितिज विलीनीकरण म्हणजे सारख्याच प्रकारच्या बाजारात एकाच प्रकारातील वस्तू अथवा सेवा पुरवण्यासाठी परस्परांसोबत स्पर्धा करणाऱ्या व्यवसायांमधील विलीनीकरणात क्षितिज विलीनीकरण म्हणतात बँकिंग क्षेत्रात पहावयास मिळणारे विघ्न करणे ही क्षितिजनीकरण प्रकारात येतात.

३. समूह विलीनीकरण Conglomerate Merger:-

वस्तू अथवा सेवा पुरवठ्याच्या दृष्टिकोनातून पूर्णतः भिन्न क्षेत्रात कार्यरत असणाऱ्या व्यवसायामधील विलीनीकरणास समूह विलीनीकरण म्हटले जाते. बँकिंग क्षेत्रात होणारी विलीनीकरण ने ही प्रामुख्याने शेतीची विलीनी करणे असून ती रिझर्व बँक ऑफ इंडिया च्या नियंत्रण व नियमा खाली होतात.

बँक विलीनीकरणाचे फायदे:-

१. आकारमानाचे फायदे:-

बँक विलीनीकरणामुळे अस्तित्वात येणाऱ्या बँकिंग व्यवसायाला वाढलेली ग्राहक संख्या, मजबूत भांडवली पाया, वाढलेले कर्ज वितरण क्षमता तसेच विस्तृत शाखा विस्तार या स्वरूपातील अनेक उपलब्ध होतात तसेच आधुनिक बँकेमध्ये जी बँक विलीनीकरण होते त्या बँकेला बँकिंग सेवा चा विस्तृत व्यापक प्रमाणात विस्तार अल्पावधीत करता येतो व त्यातून बँकेची भरभराटी व विकास होण्यास मदत होते.

२. बँकेच्या कार्यक्षमतेत वाढ होते:-

विलीनीकृत होणाऱ्या बँका विलीन होताना आपली वैशिष्ट्ये आणि कौशल्य सुद्धा बरोबर आणत असतात जसे धोका व्यवस्थापन कौशल्य, तंत्रज्ञान आधारित सेवा पुरवठा, योग्य व्यवस्थापन कौशल्य, उत्कृष्ट व आधुनिक पायाभूत सुविधांची उपलब्धता इत्यादी. या गोष्टींचा फायदा विलीनीकरणानंतर अस्तित्वात राहणाऱ्या बँकिंग व्यवस्थेला होत असतो तसेच ती बँक अधिक व चांगल्या प्रकारे सक्षम बनते त्यामुळे अशा सकारात्मक घटकांच्या एकत्रिकणाचे फायदे वाढलेल्या कार्यक्षमतेच्या स्वरूपात विलीनीकृत बँकाना प्राप्त होत असतात.

३. खर्चामध्ये बचत होते:-

विलीनीकरणामुळे बँकांची वित्तीय आणि भांडवली क्षमता वाढत जाते त्यामुळे त्यांच्या निधीविषयक गरजांच्या पूर्ततेसाठी नवीन कर्ज घ्यावे लागत नाही त्यामुळे अशा कर्जांचा व त्यावरील व्याजाचा बोजा बँकावर निर्माण होत नाही याचप्रमाणे शाखा एकत्रित करण्यामुळे मानवी संसाधने तसेच इतर भौतिक साधनावर होणाऱ्या खर्चात बचत होत असते, बँकांची व्यवस्थापन सुद्धा केंद्रीकृत झाल्याने व्यवस्थापनावरील अतिरिक्त खर्चात आणि वित्तीय व कार्यकारी खर्चामध्ये मोठी बचत होते म्हणून बँक विलीकरणामुळे खर्चाची मोठ्या प्रमाणात बचत होऊन तो पैसा बँकांच्या विविध विकास कार्यक्रमांमध्ये वापरता येतो.

४. धोका व्यवस्थापन:-

बँक विलीनीकरणातून बँकांचा भांडवली पाया मजबूत होतो तसेच त्यांना नव्याने वितरित करावयाच्या कर्जात विविधकरण करणे शक्य होते. यामुळे अनुत्पादक कर्जातून निर्माण धोक्यापासून बचाव करण्यासाठी बँका अधिक सक्षम होत होतात.

५. विविध प्रकारचे उत्पादन उपलब्ध होऊ शकते:-

बँक विलनीकरणात एकत्र येणाऱ्या बँकेद्वारे दिल्या जाणाऱ्या वैशिष्ट्यपूर्ण सेवा तसेच तंत्रज्ञान, डिजिटल सेवा, ई बँकिंग ग्राहकाच्या गरजेनुसार निर्मिती व कर्ज उत्पादने, वैयक्तिक स्वरूपातील ग्राहक सेवा यातून एकत्रित येणाऱ्या बँकिंग व्यवसायात असणारे बँकिंग उत्पादने अथवा तंत्रज्ञान वापरा विषयी असणारे अंतर अथवा कमतरता कमी होते व त्यामुळे अस्तित्त्व असणारा बँकिंग व्यवसाय आपल्या ग्राहकाला विस्तृत प्रकारातील विविध बँक उत्पादने उपलब्ध करून देऊ शकतो जेणेकरून ग्राहकांचे समाधान होईल.

६. देशाच्या अर्थव्यवस्थाला होणारा फायदा:-

बँक विलनीकरणाने बँकांचा प्रामुख्याने सरकारी बँकांचा भांडवली पाया मजबूत होतो त्यामुळे अशा बँकांना नवीन भांडवल पुरवठा करण्यासाठीचा सरकारवरील भार कमी होतो विलनीकरणानंतर अस्तित्वात राहणारी बँक ही अर्थव्यवस्थेतील मोठ्या उद्योग व्यवसायांना आवश्यक भांडवल पुरवठा करण्यासाठी सक्षम होते. यामुळे देशातील भांडवल पुरवठा सुरळीत राहतो व उद्योगांचा व्यवसायांचा विकास सुनिश्चित होतो. बँक विलनीकरणामुळे बँकेतील स्पर्धा निकोप किंवा शुद्ध होते व बँक अधिक चांगल्या प्रकारे व्यवसायातील धोक्यांची व्यवस्थापन करू शकतात.

७. बँकेच्या विलनीकरणामुळे बाजारातून भांडवल निर्मितीच्या अधिक संधीचा मार्ग मोकळा होईल आणि सरकारला अधिक लाभांश मिळेल जे त्याच्या गैर-कर महसुलाचा भाग बनतील.

८. वित्तीय बाजारपेठेतील स्पर्धा कमी होईल कारण तेथे वैयक्तिक बँकांची संख्या कमी असेल. यामुळे एकाग्र पेमेंट आणि अधिक सेटलमेंट प्रवाह वाढेल.

९. बँकेच्या विलनीकरणामुळे ऑपरेशनल धोके कमी होतील कारण एकूणच बँकेचा आकार वाढेल, त्यामुळे व्यवस्थापन आणि कार्यरत कर्मचारी यांच्यातील अंतर वाढते.

१०. बँकांचे क्रेडिट पोर्टफोलिओ आणि नॉन परफॉर्मिंग असेट्स (NPAs) यांना अधिक चांगल्या पद्धतीने हाताळले जाईल. एकत्रीकरणामुळे एखाद्या विशिष्ट क्षेत्रात अधिक संसाधने खर्च होऊ शकत नाहीत आणि अशा प्रकारे, स्टॉकसह बँका मजबूत होतील.

११. बँकेच्या एकत्रीकरणामुळे अधिक समन्वय आणि खर्चाचे फायदे होतील. याचा भारतीय बँकिंग व्यवस्थेवर सकारात्मक परिणाम होईल.

बँकिंग विलनीकरणाचे इतर फायदे:-

१. कार्यक्षमता सक्षम होते:-

बँकेच्या विलनीकरणामुळे बँका अधिक कार्यक्षमतेने उन्नत होतात, केवळ कार्यक्षमतेच्या दृष्टीनेच नव्हे तर व्यावसायिक कामकाजाच्या दृष्टीनेही. प्रत्येक बँकेची विशिष्ट पायाभूत सुविधा, जोखीम मूल्यांकन,

तंत्रज्ञान, कर्मचारी आणि कामाची तत्त्वे असतात. आता दोन बँकांचे एका बँकेत रूपांतर झाले आहे; आता ते अधिक कार्यक्षमतेने काम करण्यास सक्षम आहेत.

२. व्यवसायातील अंतर भरून निघते :-

विलीनीकरणाचा एक महत्त्वाचा फायदा असा आहे की तो निधी, तंत्रज्ञान आणि खराब पायाभूत सुविधांच्या अभावामुळे व्यवसायातील अंतर भरून काढतो. सेवा चांगली आहे अशी छोटी बँक घेणे, परंतु त्यासाठी निधीची आवश्यकता असते जी टिकून राहणे काहीवेळा सुरवातीपासून बँक तयार करण्यापेक्षा सोपे असते. जेव्हा एखादी मोठी बँक लहान बँकेत विलीन होते, तेव्हा व्यवसायातील अंतर सहजतेने भरून निघते.

३. टॅलेंट आणि टीम अपग्रेड:-

प्रत्येक बँकेला विलीनीकरणाचा फायदा होतो कारण एका विस्तारित प्रतिभा संघामुळे. जेव्हा विलीन झालेल्या बँकेला अनुभवी व्यवस्थापक आणि कर्मचारी मिळतात, तेव्हा त्यांची उत्पादकता आणि ग्राहकांचे समाधान दर नवीन उंची गाठतील. इतर बँकेचे विलीनीकरण केल्याने स्थिरतेची भावना येते जी कमकुवत बँकेला जगण्यासाठी आवश्यक असते.

४. स्केल:-

बँकेच्या विलीनीकरणामुळे विलीन झालेल्या बँकेचे प्रमाण लवकर वाढण्यास आणि नवीन ग्राहकांच्या मागण्या सहजतेने पूर्ण करण्यात मदत होते. जर एखाद्या लहान बँकेला वाढीचे उद्दिष्ट जलद गाठायचे असेल तर विलीनीकरण हा एक आदर्श पर्याय आहे.

बँक विलीनीकरणाचे तोटे:-

१. मानवी संसाधन कार्यसंस्कृतीत संदर्भातील समस्या निर्माण होतात-

बँक विलनीकरणातून बऱ्याचदा अतिरिक्त मानवी संसाधनची समस्या निर्माण होऊ शकते यामुळे बँक विलीनीकरणास बँक कर्मचाऱ्याकडून नोकरी गमावण्याच्या भीतीने विरोध होत असतो. तेव्हा अशा समस्या वारंवार निर्माण होऊ शकतात यामुळे कर्मचाऱ्यांच्या असंतोषामुळे बँकिंग कामकाजावर विपरीत परिणाम होऊ शकतो.

२. ग्राहकावर परिणाम होतो:-

लहान आकाराच्या बँका या विलीनीकरणात आपले अस्तित्व गमावतात. अशावेळी बँकांचे ग्राहक हे बऱ्याचदा छोट्या व स्थानिक बँकांचे कार्यपद्धती सेवा व तेथील कर्मचाऱ्याशी भावनिक दृष्ट्या जोडलेले असतात विलनीकरणानंतर अस्तित्वात येणाऱ्या मोठ्या आकाराचे बँकिंग संस्थेबाबत व्यवहार करण्यास असे ग्राहक नाकुश होतात त्यामुळे बँक व्यवसायावर विपरीत परिणाम होऊ शकतो.

३. स्थानिक दृष्टिकोनाचा अभाव दिसून येतो:-

विशिष्ट भौतिक प्रदेशात किंवा भौगोलिक भागात कार्यरत असणाऱ्या छोट्या व स्थानिक बँका या स्थानिक वित्तीय गरजांच्या अनुरूप असेल असा बँकिंग व्यवसाय करत असतात. त्या स्थानिक लोकांच्या गरजांचा व मानवी दैनंदिन घटकांचा तेथील अर्थव्यवस्थेचा त्या सखोल अभ्यास करत असतात त्यातून त्यांचे बँकिंग व्यवहार होत असतात अशा बँकांच्या कामाला एक स्थानिकतेचा स्पर्श असतो व तेथील लोकांनाही अशा बँकाबद्दल आपुलकी असते जर अशा बँका विलीनीकरण दुसऱ्या बँकेत झाल्यास मोठ्या आकारातील बँकिंग संस्थाकडे अशा स्थानिक स्पर्श अथवा दृष्टिकोनाचा अभाव दिसून येतो त्यामुळे त्या स्थानिक गरजा नुसार कार्य करण्यात कमी पडू शकतात.

४. बँक बुडण्याचा धोका निर्माण होऊ शकतो:-

बँक विलीनीकरण करण्याचा सर्वात मोठा तोटा म्हणजे, बँक विलीनीकरणातून निर्मित बँका बुडण्याचा धोका निर्माण होऊ शकतो प्रामुख्याने वित्तीय दृष्ट्या व कामकाजदृष्ट्या कमकुवत बँकांचे सक्तीने मोठ्या आकाराच्या सक्षम बँकेत विलीनीकरण केल्याने विलीन होणाऱ्या बँकातील वित्तीय धोक्याचे सुद्धा विलीनीकरण करून घेणारे बँकांकडे हस्तांतर होत असते यातून सक्षम बँकांची धोका पत्करण्याची क्षमता कमी होते. बँक विलीनीकरणामुळे बँकिंग क्षेत्रातील एकूण बँकिंग संस्थांची संख्या कमी झाल्याने बँक व्यवसाय निर्माण होणाऱ्या धोक्यांचे विभागीकरण होत नाही व कर्ज वितरणातून निर्माण होणाऱ्या अनुउत्पादित मालमत्तांचा बोजा मोजक्या बँकांना सहन करावा लागतो यामुळे मोठ्या आकाराच्या बँकिंग संस्था अकार्यक्षम होण्याचा व बँक व्यवसाय बुडण्याचा धोका निर्माण होऊ शकतो अशावेळी देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर याचा विपरीत परिणाम होऊ शकतो.

५. बँकेच्या कामकाजात अडथळा येईल:-

भारतात बँकेच्या विलीनीकरणानंतर, कमकुवत बँकांच्या अस्वास्थ्य कर प्रभावामुळे मजबूत बँकेच्या कामकाजात अडथळा येईल. उदाहरणार्थ, बँकेच्या विलीनीकरणाची घोषणा झाल्यानंतर, विजया बँक आणि बँक ऑफ बडोदाचे शेअर्स लक्षणीयरीत्या घसरले पण देना बँकेचे शेअर्समध्ये प्रचंड वाढ प्रबळ भागधारक असलेल्या सरकारच्या निर्णयाचा परिणाम अल्पसंख्याक भागधारकांवर होईल ज्यांना आता प्रकरणांमध्ये किमान मत असेल.

६. बुडीत कर्जांच्या समस्या:-

बँक विलीनीकरण प्रक्रियेत निरोगी बँकांनी कमकुवत बँका ताब्यात घेतल्याने सध्याच्या बुडीत कर्जांच्या समस्या सुटण्याची फारशी शक्यता नाही.

७. व्यवस्थापनाला शाखांचे तर्कसंगतीकरण, कर्मचारी एकत्रीकरण, लेखांकन समक्रमित करणे इत्यादी गंभीर आव्हानांना तोंड द्यावे लागेल.

८. प्रबळ भागधारक असलेल्या सरकारच्या निर्णयाचा परिणाम अल्पसंख्याक भागधारकांवर होईल ज्यांना आता प्रकरणांमध्ये किमान मत असेल.

९. विलीनीकरणानंतर एकाच भागात अनेक शाखा असल्यास काही शाखा बंद होऊ शकतात. काही टप्प्यावर, नवीन अँकर बँकिंग संस्थेचे नाव आणि लोगो असलेल्या नवीन कार्ड/डेबिट कार्ड्सची देवाणघेवाण करावी लागेल.

१०. पोस्ट-डेडेड चेकबुक रद्द केले जातील आणि नवीन चेकबुकचे वाटप केले जाईल. FD गुंतवणुकीचा आर्थिक मागोवा ठेवण्यासाठी आणि विलीन झालेल्या बँकेच्या अधिकाराखाली हलवल्या जाणाऱ्या इतर तपशीलांसाठी कागदपत्रे वाढतील.

२०२३ मध्ये पुढील प्रमुख बँकांचे विलीनीकरण झालेले आहे

प्रमुख बँक Anchor Bank	प्रमुख बँकेत विलीन झालेल्या इतर बँका Banks to be Merged with Anchor Bank	एकत्रित देशांतर्गत एकूण शाखा Combined Domestic Branches
Punjab National Bank (PNB)	Oriental Bank of Commerce + United Bank of India	11,437
Canara Bank	Syndicate Bank	10,342
Indian Bank	Allahabad Bank	—
Bank Of Baroda	Dena Bank + Vijaya Bank	9,490
Union Bank of India	Andhra Bank + Corporation Bank	9,609
State Bank of India (SBI)	< https://www.oliveboard.in/sbi-clerk/?ref=contms >State Bank of Bikaner and Jaipur (SBBJ) + State Bank of Hyderabad (SBH) + State Bank of Mysore (SBM) + State Bank of Patiala (SBP) + State Bank of Travancore (SBT) + Bharatiya Mahila Bank	24,000 (approx.)

References:-

1. Banking Awareness Magazine. (2023)
2. B. P. Tyagi (2004-05) Public Financial. Jay- Prakash Natha Co.Meerut.
3. Tejas oza (2022-23) Indian economy Book Media Publication.

4. Ranjan Kolambi (2019) Indian economy Bhagirath Publication.
5. bankersadda.com. (2022)
6. RBI Bulletin (2022-23)
7. Hajela T. N., “Money and Banking, International Trade and Public Finance”, Shivalal Agrawala and Company, Agra-3.

